

ПЕДАГОГИК ЖАРАЁН ТИЗИМИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Иброҳим Шухратович Файзиев

Чирчик давлат педагогика институти Гуманитар фанлар факультети
Факултетлараро ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Бу мақолада ҳар бир фан ўз соҳасининг қонуни ва қонуниятларини қашф этиш ва тадқиқ қилишни ўзининг вазифаси деб билади. Бола мустақил ҳолда илмий билим тизимини англаши учун, у бу тизимни ўзлаштириши керак. Шунинг учун ҳам, таълимда инсон тажрибаси ақс эттирилган уқув қўлланмаси, дарслик алоҳида ўрин тутди.

Калит сўзлар: Объектив қарама-қаршилик, субъектив зиддиятлар, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Жалолоддин ад-Давоний, ҳулоса.

КИРИШ

Боланинг ривожланиш даражаси, билим, билиш ва қуникмаларининг қолати ҳамда ҳаётнинг ортиб боровчи талаблари ўртасидаги зиддиятлардир. Бу зиддиятлар узлуксиз таълим, ўқитишни тезлаштириш, меҳнат, жисмоний, ахлоқий тарбиялар орқали бартараф этилади. Жамият ҳаётининг мураккаблашиши, болалар эгаллаши зарур бўлган ахборотлар, билим ва қуникмалар сифати ва ҳажмига бўлган талабнинг доимий ортиб бориши, ўрганиш керак бўлган фанлар, ўқув, меҳнат, жисмоний ва бошқа фаолиятлар сонининг ортиб бориши бир мунча қийинчиликларни юзага келтиради. Вақтнинг етишмаслиги натижасида муқаррар равишда ақлий, жисмоний ва рухий зуриқишлар юзага келади. Педагогик жараённинг ички қаракатланувчи қучи, бу англаш, меҳнат, амалиёт, ижтимоий фойдали меҳнат билан боғлиқ талаблар ва уларни амалга оширувчи аниқ имкониятлар ўртасидаги зиддиятлардан иборат. Бу қарама-қаршилик — умумий мақсадга олиб боровчи йўл (тартиб), илгари сурилган талаб ривожга замин, негиз бўлади. Демак, ўқитувчи ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоасини, унинг ҳар бир аъзосини яхши ўрганиши ва қелгусида истиқболларни лойиҳалаш маҳоратига эга бўлиши керак.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бу айрим ижодий жараён билан педагогик жараённинг оммавий ахборот хусусиятига эгаллиги ўртасидаги:

— бола фаоллиги билан ҳаётдаги ижтимоий-педагогик шароитлар ўртасидаги;
— инсоннинг шаклланишида ижтимоий-гуманитар фанлар мавқеининг ошиб бориши билан педагогик жараённинг техник хусусият касб этиши Уртасидаги зиддиятлардир.

Бу зиддиятларни бартараф этиш учун педагогик жараён самарадорлигини тулих таъминлаш, асосий мазмунли қисмларнинг фаолияти сифатини ошириш зарур. Яъни:

— болалар меҳнатини, тарбияловчи жамоа, турли ижтимоий ташкилотлар фаолиятини ошириш;
— таълим сифатини ошириш;
— ўқитувчи фаолияти педагогик жараённинг асосий қисми бўлишига эришиш;
— ижтимоий фойдали ишлаб чиқариш ва меҳнат тарбиянинг асоси бўлишига эришиш;
— ўқишдан ташқари (синфдан, мактабдан ташқари) ижодий фаолиятларни юксалтириш орқали эришилади.

Абу Наср Форобий (873—910) «Идеал жамоа ҳақида», «Бахт-саодатга эришув тўғрисида» асарларида инсон онги, ақли, сезиш аъзолари тўғрисида оламни ҳар томонлама ўрганиш, уз ақли ёрдамида узини ўраб олган мавжудотнинг моҳиятини тушуниш қобилиятига эгаллигини айтади. У «Бахт-саодатга эришув тўғрисида» асарида таълим-тарбия инсон шахсини камол топтиришнинг йўл-йўриқлари, илм-маърифатга эришувнинг усуллари, ижтимоий муаммоларни ечиш масалалари хусусида фикр билдирди. Форобий, ўрта аср Яқин ва ўрта Шарқда илғор педагогик таълимотларнинг асосчиларидан бири сифатида, уз асарларида дидактика, таълим-тарбиянинг психологик асосларини, ахлоқ, эстетиканинг муҳим назарий масалаларини уз фалсафасининг ажралмас қисми тарзида таҳлил этади. Инсон билимининг ривожига илм-фанни ҳал этувчи омил деб билади, ташқи оламни ўрганиш, табиат сирларини билишда табиий билимларнинг моҳиятини алоҳида қайд қилади. Форобийнинг таъкидлашича, инсонни тарбиялаш икки усул ёрдамида олиб борилиши мумкин. Тарбияланувчи ихтиёрий равишда зарурий, ақлий ва ахлоқий ҳислатларни билимли бўлишга, тўғрилиқни, ҳақиқатни севишга, жасур дустларга садоқатли бўлиш каби фазилатларни эгаллашга интилиши керак. Демак, Форобий педагогик масалаларни ва узвийликда бўлган психологик, физиологик муаммоларни

фалсафанинг муҳим қисми сифатида таллин этади. Форобий уз асарларида билишнинг икки босқичи — хиссий билиш ва аъий билиш ҳақида фикр билдириб, лиссий билишнинг даражалари, келиб чиниши, ривожланиши ҳақида фикр билдиради, билимларнинг келиб чиқиши ҳақида шундай дейди:

«Инсон билимларни ақл ва сезиш аъзолари орқали қўлга киритади... Сезилувчи образлар хис этиш орқали, ақлий образлар эса сезилувчи образлар орқали билинади».

Форобийнинг таълимотича, инсоннинг беш сезги аъзоси беш турли вазифани бажаришга мувофиқлашган бўлиб, улар ташқи муҳитдан олинган хабарларни бир ягона марказга олиб келади ва бу биринчи марказда барча хабарлар образлар умумлашади. Одам аъзоларининг маркази бўлган юрак тана ва унинг аъзоларини қон билан таъминлайди, қон юрак орқали бутун аъзоларга тарқалади. Иккинчи марказ — миёна қон билан тирик бўлганлиги сабабли, юракка бўйсунди, лекин шу билан бирга, у бутун аъзоларга раҳбарлик қилади, уз буйрушга бўйсундиради, уларни маълум муътадилликда ушлаб туради. Форобийнинг фикрича, биринчидан, инсондаги рухий жараёнлар билан физиологик-анатомик жараёнлар рухий аъзо билан борлик, иккинчидан, юрак инсоннинг биологик ҳаётини, миёна эса, рухий-маънавий ҳаётини бошқариб туради. Форобий уз асарларида сезилар ва ақли билиш, фикрлаш каби жараёнларга жуда катта эътибор беради ва улар ҳақида бошқа рухий жараёнлар, масалан, хотира, тасаввур, диққат, хис-туйғу, ирода, қобилият, малака каби шахсий хислатларни билиш жараёни билан боғлиқ ҳолда суз юритади. Инсонга хос бўлган ва унинг маънавий юксалишида муҳим аҳамият касб этувчи тафаккур ва нутқнинг ривожланиши таълим-тарбиянинг асосини ташкил этувчи муҳим жараёнлар. Форобийнинг фикрича, инсонни тарбиялаш ва унга таълим бериш узвий бирликда олиб қаралади, аммо улар уз хусусиятларига қура биридан фарқ қилади. «Бахт-саодатга эришув ҳақида» номли рисолада билимларни ўрганиш тартиби бирма-бир санаб утилади: билиш зарур бўлган илм, бу — олам асослари ҳақидаги илмдир. Уни ўрганиш, табиий илмларни, табиий жисмлар тузилишини, шаклини, осмон ҳақидаги илмларни ўрганиш лозим. Ундан сунг, умуман, жонли табиат — усимлик ва ҳайвонлар ҳақидаги илм ўрганилади. Форобий инсон фаолиятини баҳолаш учун қўлланиладиган ахлоқий мезонлар — яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги тафовутлар ҳақида фикр юритар экан, уларни инсоннинг рухий ҳолати ва тарбия натижасида вужудга келадиган маълум маънавий хислатлари билан боуликлигини айтади. Форобий «Бахт — саодатга эришув ҳақида» номли рисолада таълим-тарбиянинг вазифа ва методларига оид

фикрлар баён этар экан, таълим факат суз ва ўрганиш билангина булишини, тарбия эса, амалий иш, тажриба билан амалга оширилишини айтади. Демак, Форобий таълим бериш ва тарбия беришни бир-биридан Фарк килади. Таълим суз билан, бир нарсани уктириш, ўргатиш билан амалга оширилади, ёшлар назарий билимларни шу таълим ёрдамида эгаллайдилар. Тарбия эса, амалий фаолиятда намоён бўлади. У маълум иш-харакат, касб-хунар, одоб оркали сингдирилади. Таълим-тарбия жараёнида назарий билим билан амалий каракат — одат, малака, фаолият бирлашиб боради, етуклик шу бирлашув даражасига караб юзага келади. Форобийнинг таъбирича, тарбия беришда, ёшларни назарий билимларга, фалсафий илмларга ўргатиш, улар аклини барча фанларнинг асослари билан бойитиш керак. Тарбиялашда эса, ёшларга маънавий-ахлокий коидалар, хулк — одоб меъёрлари, амалий санъат, яъни турли хунар ўргатилади, улар онгига фаолият тартибларини сингдириш асосий мақсад килиб қўйилади. Таълим ҳам, тарбия ҳам ёшларнинг хақиқий инсон бўлиб етишуви учун нихоятда зарурдир. Форобий таълим-тарбия беришнинг методлари устида тухтаб, шундай ёзади: «Амалий фазилатлар ва амалий санъатлар (касб-хунар) ва уларни бажаришга одатлантириш масаласига келганда, бу одат икки турли йўл билан қосил қилинади: биринчи йўл — канотбахш сузлар, чорловчи, илломлатувчи сузлар ёрдамида одат қосил қилинади, малакалар вужудга келтирилади. Одамдаги пйрат, касб-интилиш ҳаракатга айланттирилади. Иккинчи йул (усул) — мажбур этиш йулидир. Аммо улардан қайси бирики, назарий билимларни ўрганишга астойдил киришса ҳамда фазилати яхши булиб, касбларни ва жузъий санъатларни эгаллашга интилиши булса, бундай ёшларни мажбур этмаслик керак, мақсад уларни фазилат эгаси қилиш ва касб-хунар ахилларига айланттиришдир». Форобий уз асарларида тарбиянинг барча турлари, инсон етуклигининг барча томон ва белгилари тутрисида, яъни жисмоний, акдий, ахлокий ва эстетик тарбия тутрисида ҳам фикр юритади. Масалан, Форобий билимдон, маърифатли, етук одамнинг образини тасвирлар экан, бундай дейди:

«Хар қимқи илм-хикматини ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, соғ-саломатлиги яхши булсин, яхши ахлоқ ва одобли булсин, барча қонун-қоидаларни билсин, билимдон ва нотик булсин, илмли ва доно қишиларни ҳурмат қилсин, илм ва аҳди илмдан мол- дунёсини аямасин, барча реал, моддий нарсалар туррисида билимга эга бўлсин». Бу фикрлардан Форобийнинг таълим-тарбияда ёшларни муқаммал инсон қилиб тарбиялашда, аклий тарбиялашда акли тарбияга алоҳида эътибор берганлиги қуриниб турибди, унинг эътиқодича,

билим, маърифат, албатга, яхши ахлоқ билан безатмоғи лозим акс холда, кутилган максадга эришилмайди, бола етук бўлиб етишмайди. Дарахтнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек, инсоннинг барча хислатлари ҳам ахлоқ билан яқунланади. Форобийнинг ижодида таълим-тарбиянинг умумий методологик масалалари, ўқитувчи ва ўқувчининг узаро муносабати, ўқувчига ижтимоий мухит орқали таъсир курсатиш йўллари, ўқувчининг хислатлари каби масалалар билан бирга, методик масалалар ҳам уз ифодасини топган.

Абу Али ибн Сино (910—1037) таълим-тарбия, мантик, акл-тафаккур, аниқ фанларнинг бола тарбиясида тутган урни, уларни ўқитиш усуллари хақидаги таълимотларини «Тиб илмлари конуни», «Нажот китоби», «Инсоф китоби», «Донишманд» асарларида ҳам баён этган. «Тиб конунлари» асарида инсон танасини бошқариб турувчи табиий конуниятларни, инсон танаси билан мухит, табиатнинг узвий бирлиги, рухий жараёнларнинг танага таъсири, асаб ва танадаги касалликларнинг пайдо булиши ва уларни тузатиш йўллари баён этди. Ибн Сино уз асарида инсон тарбияси, унинг турли шакллари, вазифалари ва максадларини ёритишга ҳам эътибор берди. Инсон ёш жихатдан усиб бориши билан таълим-тарбия вазифаси ҳам ўзгариб боришини таъкидлади. Ибн Сино «Тиб конунлари» асарида ёш болаларни турилганидан бошлаб оёкка тургунча маълум тартибда тарбиялаб бориш лозимлигини айтади. Макгабда болаларни қандай ўқитиш ва нималарга ўқитиш хақида, унинг усуллари устида ҳам муҳим фикрларни оли суради. У болаларни битта-битта, алоҳида ўқитишдан кура жамоа тартибида ўқитишни афзал деб билади ва унинг устунлиги хақида ёзади: «ўқувчилар ўқиш ва тарбия давомида илмга чанкоклик сезадилар. Уз билимлари билан ғурурланадилар, бир-бирларининг билимларига хавас қиладилар. Ғурур ва узига эътибор тарбияланувчиларни бир-бирларидан орқада қолмасликка ундайди. Ўқувчилар бирга бўлганда, доим бир-бирлари билан гаплашадилар ва бу билан уз хотиралари ва нутқларини ривожлантирадилар». Ибн Синонинг ўқитиришича, жамоа тартибида ўқитишнинг яна бир ижтимоий фойдаси шундаки: ўқувчилар бир-бирлари билан дуст бўладилар, бир-бирларини хурмат қила бошлайдилар, ўзаро фикр алмашадилар, мусобақалашадилар, вазифа ва ҳуҷудари хақида мулоҳаза юритадилар. Булар ҳаммаси намунали ҳулқ ва ахлоқ қоидаларини шакллантиришга ёрдам беради. Айрим бола тилни ўрганади, айримлари шоир бўлиб етишади ёки нотиклик санъатини эгаллайди. Илмларнинг турли соҳаларидан қимдир тилни ўрганиш, қимдир бошқа илмни ўрганишга қиришганидан сунг, баъзиларининг тиббий фанни, баъзиларининг геометрия илмини танлагани маълум бўлади.

Демак, ўқитувчи болаларга таълим беришга киришишдан аввал, ўқучининг хулк-атворини ўрганиш ва билимларини текшириб куриши керак бўлади. Аввало, у ўқувчининг нимага эътибор беришини текшириб куриши, сунгра унга хунар ёки илм турини тавсия этиш керак. Ибн Синонинг уз кузатишларида ўқувчининг шахсий хислатларига, рухиятига эътибор беради. У ўқувчининг акдий хусусиятлари, рухиятига, меҳнатсеварлиги, билими, иродасига асосланган холда таълимтарбия ишини олиб бориш кераклигини айтади. Аллома «Тиб илмлари конуни» асарида бола катта булган чопща жисмоний тарбияга аламият бериш зарурлигини айтади. Унинг уктиришича, одамнинг йигитлик, етуклик ёшида ҳамда улғайган ёшида соғлик-саломатлигини саклаш учун зарур бўлган жисмоний машулот билан шутулланиши керак. Жисмоний машулот инсон руhini хам тетиклаштиради. Аммо жисмоний машулотлар ортикча бўлмаслиги керак. Акс холда баданнинг тезда чарчаб қолишига олиб келади. Жисмоний машулотларни бутунлай ташлаб юбориш эса, баданнинг қариб, тезда ишдан чиқишига сабаб бўлади. Ибн Сино уз асарида ақл ва ақлий тарбиянинг табиий ва психологик асосларини аниқдашга қаракат қилади. Унинг фикрича, хаёт, хаётий қувват уч Шаклда: Усимлик, хайвонот ва инсон шаклида намоён булади. Инсонда хар уч хаётий қувват ва инсонгагина хос бўлган ақлий қувват мавжуддир. Инсонда ташки Мухит таъсирсиз ақлий жараёнларнинг узи хам турли рухий, хиссий туйғуларни келтириб чиқариши мумкин. Масалан, инсон ёшлик чорларини эслар экан, унда хурсандлик қайфияти қўзғалади. Олимнинг таъкидлашича, мантик, яъни туғри фикр юритиш ақлдан туғри фойдаланиш, хатолардан сакланиш қоидадини ўргатади, маълум билимлардан номаълум билимларга утиш йулини курсатади. Ибн Сино боланинг илм-фан ёки хунар эгаллашга интилиши, ўқитувчининг унга билим, хунар ўргатиши зарурлигини уктиради. Илм-фанга интилиш инсоннинг энг олий маънавий харакатларидандир. Чунки илм одамни маънавий юксакликка қуради, жамият раванкининг асосий омили бўлиб хизмат қилади.

Мирзо Улуғбек (1394—1449) узининг педагогик фаолиятида талабаларнинг эркин ва хар томонлама қамол топишига эътибор берди. У ўқитувчилардан хам машулотларни юкори савияда ўтказишни, талабаларнинг хар бир дарсада бирор янгиликни билиб олишларига ахамият беришни талаб этди. Олимнинг фикрича, ёшлар олган билимларининг ахамиятини, бу билимлардан мақсад нима эканини аниқ англаб, билимларини такомиллаштириб боришлари, уларни хаётга татбиқ этиш йўллари билишлари, жамият ва халқ фаровонлиги йўлида зарур хунарларни эгаллаб олишлари керак. Шу боис Улуғбек

билимларни нафакат китоблардан, балки бевосита хаётнинг узидан ҳам олишни тавсия этади. Улуғбек мактаб ва мадрасаларда берилган назарий билимларни амалиётга татбиқ этиш мақсадида мударрислар — ўқитувчилардан ўқувчилардан билан расадхонада амалий машғулотлар ўтказишни талаб этди, бунга узи раҳбарлик қилди. У ўқувчининг эркин ва ҳар томонлама ривожланишига бўлган ҳуқуқини ҳимоя қилиб, ўқитувчиларни етукликка, фаол, билимдон ва чуқур савияли инсонларни шакллантиришга даъват этди. Улуғбекнинг фикрича, ўқувчи ҳаётида дарслик муҳим ўринда туради. Шунга қара, у ҳар бир фан бўйича яратиладиган дарсликда воқеа, ҳодиса ёритилишидан катъий назар, унда ҳаётий ҳақиқат, асосий фикр, мақсад уз ифодасини топиши кераклигини таъкидлади. У дарслик содда, тили раво, мантаний изчилликда, ўқимишли бўлишини талаб этади. Аммо дарслик қанчалик яхши бўлмасин, таълимда ўқитувчи асосий ўринда туриши, уз педагогик маҳорати, яхши инсоний фазилатлари билан ўқувчиларга намуна бўлиши керак. Ўқувчилар билимнинг аҳамиятини, билим эгаллашдан мақсад нима эканлигини, ўрганган билимларини ҳаётга татбиқ этиш йўллари билишлари, халқ ва жаҳмият фаровонлиги учун зарур ҳунарларни эгаллашлари лозим. Жалолиддин ад-Давоний (1427—1502) «Ахлоқи Жалолий» асарида бола тарбияси ҳақида фикр билдиради. Унинг фикрича, бола дастлабки вақтда шакли бир хил нарсаларни бир-биридан ажрата олмайди. Лекин у ўғайган сари мураккаб нарсаларнинг фарқига боради. Секин-аста ушиб, умумий тушунчаларни идрок қилади. Ёшлиқда боланинг зехни уткир бўлиб, нарсаву ҳодисаларни тез қабул қилиш қобилиятига эга бўлади. Бола қалби тоза тахтага ўхшайди, унга ҳар қандай тасвирни осонликча қизиш мумкин. Давоний илм-фан болаларни тарбиялашда, уларни гузал ҳули қилиб Устиришда, софдил, меҳр-шафқатли, инсонпарвар, қамтар бўлиб етишувига ёрдам беришини айтади. Унинг фикрича, билим одамларга тутри йўл курсатади. Донолик инсоннинг аълий билими билан қамбарчас ботик. Донолик умумий ахлоқий тушунча бўлиб, унга:

- зукқолик;
- фаҳм тезлиги;
- зехн уткирлиги;
- тез идрок қилиш қобилияти;
- хотира қабилар қиради.

Ушбу ақлий малақалар инсондан муҳим масалаларга эътибор беришни, масалан:

- масаланинг моҳиятини чуқр англаб олишни.

— Ўзлаштирилган билим билан воқеа ва ходисаларни хотирада саклаб қолишни талаб қилади. Ақлий камолот ёшлиқдан бошланади ва илм-фан сирларини эгаллашда намоён бўлади.

Давоний шижоатни ёшлар эгаллаши зарур бўлган хислатлардан бири деб ҳисоблайди ва унинг таркибига қуйидагиларни киритади:

- камтарликни;
- меҳр-шафкатлилиқни;
- вазминликни;
- чидамлилиқни;
- ҳушфёъллиқни;
- рухан тетикликни.

Давоний бу ахлоқий қоидаларни шижоатлилиқнинг муҳим хусусияти деб билади. Лекин, унинг таъкидлашича, шижоатқорликда меъёрга, муътадилликка амал қилиш ва унинг инсон ақлий фаолияти билан борлиқлигига эътибор бериш керак. Зеро, «Шижоат ақл фармойиши билан амалга ошганда ва максуди ижобий шижоатни йўлга қиритиш бўлгандагина хақиқий бўлади». Инсон фақат ақл билан ва зарурат туфайли шижоатқорлик қурсатиши мумкин.

ХУЛОСА

Дарс самарадорлигини оширишда инновацион усуллардан фойдаланиш, ўқувчилар маҳоратини ошириш, аввало уларнинг махсус касбий салоҳиятига боғлиқ. Ўтиладиган мавзу соатини инобатга олган ҳолда, улар билимини ошириш муаммосини ҳам ҳар хил йўللار билан ҳал қилиши зарур. Тўплам тушунчаси юзасидан педагоглар ўзларига йетарлича зарур нарсалар юзасидан тез вақт ичида яхши натижага еришишлари мумкин. Ўқувчилар ўтказилаётган машғулотлардан, ўзи қилаётган ишдан қониқиш ҳосил қилиши ҳам жуда катта аҳамиятга эгадир.

REFERENCES

1. Интернет сакифаларидаги материаллар.
2. У. Маҳкамов, Н. Тилабоева, Ш. Тилабоева. «Педагогик маҳорат» Олий уқув юртлири учун уқув қулланма. Тошкент 2003й.
3. И.Турсунов, У.Нишоналиев. «Педагогика қурси» 1997 й. «Уқитувчи» нашриёти.
4. А.Зуннунов, Н.Хатамов, Н.Хайруллаев, Д.Шодиев, «Урта Осиё педагогик фикр тараккиётидан лавқалар», 2001 й. «Фан» нашриёти.

5. О.Хасанбоева, Ж.Хасанбоев Х.Хамидов. «Педагогика тарихи» 2000 й., «Укитувчи» нашриёти.
6. И.А.Каримов «Баркамол авлод - Узбекистон тараккиётининг пойдевори». Т.: Шарк, 1997 й.
7. Узбекистон Республикасининг «Таълим туррисида»ги крнуни. Маърифат, 1997 й., 30 сентябр.
8. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» («Баркамол авлод _Узбекистон тараккиётининг пойдевори» Китоби).-Т.: Шар;, 1997 й.
9. Узбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг «Умумий Урта таълимнинг давлат стандартларини тасдикдаш ту-рисида»ги қарори. Маърифат, 1999 й., 16 август.

